

ANNA GŁUSIUK
Wydział Nauk Historycznych,
UKSW w Warszawie
ORCID:0000-0003-2030-7803

***De regimine infantis* – opieka nad dzieckiem w średniowiecznej Italii na podstawie *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* Michała Savonaroli¹**

De regimine infantis* – the childcare in medieval Italy based on the treatise of Michele Savonarola *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium

Summary

Michele Savonarola's treatise *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* is one of the most important gynecological and pediatric treatises written in Italy in the 15th century. Undoubtedly, the language in which it were written and its recipients was a novelty for those times. Savonarola had to connect the high mortality of women and children with the little knowledge of the midwives of the time, since he decided to write this treatise. The work certainly allowed them to reach medical knowledge, previously unavailable for them, but the limitations applied in it did not allow for self-treatment, but forced

¹ Badania dotyczące opieki nad noworodkiem na podstawie traktatu Michała Savonaroli *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* zrealizowane podczas miesięcznej kwerendy naukowej w Bibliotece Watykańskiej i Bibliotece Narodowej w Rzymie były możliwe dzięki Stypendium Fundacji z Brzezia Lanckorońskich.

them to frequent consult a doctor. Numerous references to earlier authors testify the Savonarola's extensive theoretical knowledge and accurate observations the rich medical practice.

Keywords: Michele Savonarola, treatise, *regimen infantis*, care, child
Słowa kluczowe: Michał Savonarola, traktat, *regimen infantis*, opieka, dziecko

Średniowieczne społeczeństwo oczekiwało od mężatek wywodzących się z wyższych warstw społecznych licznego potomstwa, najlepiej płci męskiej². Mikołaj z Gorran († 1295), jeden ze znanych średniowiecznych kaznodziei, uważał, że obowiązkiem żony jest „rodzenie dzieci nieprzerwanie, aż do śmierci”³. Konieczność posiadania licznego potomstwa związana była z wysoką śmiertelnością dzieci na skutek niedożywienia, licznych chorób, nieodpowiedniej higieny czy nieszczęśliwych wypadków. Wszystko to sprawiało, że kobiety przez większość życia małżeńskiego były w ciąży lub powracały do sił po porodzie⁴.

Mężczyźni, którym zależało na potomstwie, szukając odpowiedniej kandydatki na żonę, oprócz istotnych kwestii materialnych brali pod uwagę także dwa inne czynniki: wiek i stan zdrowia kobiety. Oba były ważne, ponieważ dawały większą szansę na przeżycie licznych porodów. Wiele kobiet, wydając na świat potomstwo, umierało z powodu różnych powikłań okołoporodowych. Niestety z braku danych nie można określić ich dokładnej liczby. Autorzy ówczesnych kronik informują jedynie, i to nie zawsze, o zgonach pań należących do wyższych warstw społecznych⁵, lecz całkowicie pomijają przedstawi-

² O tym, w jaki sposób reagowali ojcowie na wieść o narodzinach córki, informuje np. francuski franciszkanin Francesc Eiximenis (†1409), który w jednym z traktatów zapisał: „kiedy rodzi się dziewczynka, cały dom pogrąża się w smutku i płacze” [jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia zostały wykonane przez autorkę artykułu]. G. Zanoletti (red.), *Francesc Eiximenis, L'estetica medievale dell'eros, della mensa, della città*, Jaca Book, Milano 1986, s. 49.

³ Por. S. Vecchio, *La buona moglie*, [w:] Ch. Klapisch-Zuber (red.), *Storia delle donne in Occidente. Il Medioevo*, Roma-Bari 2005, s. 147.

⁴ Więcej por. A. Giallongo, *Il bambino medievale. Educazione ed infanzia nel Medioevo*, Bari 1990, s. 89–91.

⁵ W wyniku komplikacji porodowych w 1497 r. w wieku 22 lat zmarła Beatrice d'Este. Por. G. Pardi (red.), *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, *Rerum italicarum scriptores* ser. 2, vol. 24, parte 7, Bologna 1933, s. 194. W tym samym roku z powodu komplikacji porodowych zmarła również Anna Sforza, żona Alfonsa d'Este. Por. ibidem, s. 205–206. Po porodzie zmarła także Isabella di Castiglia. Por. A. Segre (red.), *Girolamo Priuli, I diarii*, vol. 1, Città di Castello 1921, s. 75.

cielki innych grup. Tym bardziej intrygujący wydaje się zatem wpis znajdujący się w *Diario ferrarense*, którego autorstwo przypisuje się kronikarzowi Bernardinowi Zambottiemu († ok.1504), który odnotował, że w 1499 r. w Ferrarze i okolicach wiele kobiet zmarło z powodu porodu, co autor uznał za rzecz niesłychaną i dziwną⁶.

Na wysoką śmiertelność położnic wpływały dwa główne czynniki: brak higieny oraz brak wykwalifikowanych akuserek. Nawet jeśli we wcześniejszych wiekach istniały szkoły przygotowujące kobiety do wykonywania zawodu akuszerki, to w średniowieczu niestety całkiem zanikły⁷, doprowadzając do zniknięcia wykwalifikowanych położnych⁸. Średniowieczne społeczeństwo uważało wszelkie kwestie związane z ciążą i porodem za typowo kobiece, a lekarzy – mężczyzn wzywano z reguły jedynie do wykonania zabiegu chirurgicznego⁹. Wiedza ówczesnych kobiet odbierających porody niejednokrotnie była niewystarczająca i ograniczała się do ich własnego doświadczenia. Rzadko która potrafiła pomóc w przypadku nieprawidłowego ułożenia dziecka¹⁰ czy innych komplikacji pojawiających się podczas porodu lub tuż po nim, co w konsekwencji doprowadzało do zgonu kobiety.

Nawet jeśli istniały traktaty o tematyce ginekologiczno-położniczej, to adresowano je do wąskiej grupy odbiorców mającej wykształcenie medyczne. Dużą popularnością cieszył się wówczas powstały na terenie włoskiego Salerno traktat *Liber de sinthomatibus mulierum*¹¹ przypisywany żyjącej w XI/XII w. Trotuli, jednak zawarta w nim wie-

⁶ Bernardino Zambotti, *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, ed. G. Pardi, *Rerum italicarum scriptores ser. 2*, vol. 24, parte 7, Bologna 1933, s. 226: „Et in questo tempo erano morte in Ferrara et Ferrarexe tante femine di parto che è una cosa inaudita et stupenda”.

⁷ Por. R. Forleo, P. Forleo, *Fondamenti di Storia della Ostetrica e Ginecologia*, Roma 2009, s. 14.

⁸ Według Moniki Helen Green między VI/VII–XIII w. zanikł zawód akuszerki. Por. M.H. Green, *Making Women's Medicine Masculine. The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford 2008, s. 34–36.

⁹ Por. R. Forleo, P. Forleo, op. cit., s. 8.

¹⁰ Za prawidłowe uważano ułożenie główkowe. W traktacie *Liber de sinthomatibus mulierum* autor zaleca, aby akuszerka, która stwierdzi nieprawidłowości w ułożeniu dziecka, drobną, nawilżoną w wywarze z siemienia lnianego i kozieradki dłonią obróciła dziecko do prawidłowej pozycji. *Liber de sinthomatibus mulierum*, [w:] M.H. Green (red.), Trotula. *Un compendio medievale di medicina delle donne*, Firenze 2009, cap. 93: „Si puer non egrediatur eo ordine quo debet, ut si prius tybie vel brachia exeant, assit obstetrix cum parua et suau manu et humectata in decoctione seminis lini [et] fenugreci, et reponat puerum in locum suum et ponat in ordine suo recto modo”.

¹¹ Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, [w:] M.H. Green (red.), Trotula. *Un compendio medievale di medicina delle donne*, Firenze 2009.

dza nie była powszechnie dostępna, m.in. ze względu na język, w którym został napisany. Brak znajomości łaciny stosowanej w dziełach naukowych oraz powszechny analfabetyzm uniemożliwiały kobietom zajmującym się odbieraniem porodów samodzielną edukację. Z czasem z powodu ewidentnych braków w ich wykształceniu zaczęły powstawać traktaty o tematyce stricte ginekologiczno-położniczej, w których zamiast łaciny używano języka narodowego. Początkowo za pierwsze tego rodzaju dzieło, powstałe na terenach dzisiejszych Włoch, uważano traktat żyjącego w XVI w. Scypiona Merkurio pt. *La comare o la ricogliatrice*, który aż do początków siedemnastego wieku był podstawowym podręcznikiem dla akuserek¹². W 1903 r. Arturo Guzzoni degli Ancarani zauważył, że 33 lata przed pracą Scypiona Mercurio powstał traktat *Le medicine partenenti e alle infermità delle donne* autorstwa Jana Marinelli (XVI w.)¹³. Obecnie wiadomo, że oba traktaty wyprzedziło dzieło lekarza Mikołaja III d'Este, Jana Michała Savonaroli († 1464)¹⁴ pt. *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*. Savonarola bez wątpienia jest jednym z ważniejszych medyków piętnastowiecznej Italii¹⁵. Początkowo związany z Padwą prowadził praktykę lekarską i nauczał na tamtejszym wydziale medycznym. W 1440 r. przeniósł się do Ferrary, w której pracował głównie jako nadworny lekarz rodu d'Este, ale również jako doradca¹⁶. Swoje liczne dzieła nie tylko o tematyce medycznej spisał zarówno po łacinie, jak i w języku narodowym¹⁷. Wśród traktatów medycznych znajduje się m.in. *De regimine pregnantium* adresowany do akuserek z Ferrary i spisany w języku na co dzień przez nie stosowanym.

Regimina, czyli zalecenia dotyczące diety i stylu życia, cieszyły się dużą popularnością. W *De regimine pregnantium* znajdują się aż trzy *regimina: regimen pregnantis* – dotyczy stylu życia kobiety ciężarnej,

¹² Por. L. Belloni (red.), *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, Milano 1952, s. VI.

¹³ Por. ibidem, s. VII.

¹⁴ Nie jest znany rok urodzin Savonaroli. Przyjmuje się, że przyszedł na świat przed 1385 r. Więcej na temat zob. R. Simonetti, *Savonarola Michele*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018, s. 150–153; Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, [w:] N. Bray, L. Sturlese (red.), *Filosofia in volgare nel medioevo*, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433–449.

¹⁵ Por. Ch. Crisciani, op. cit., s. 437.

¹⁶ Por. ibidem.

¹⁷ Więcej na ten temat por. ibidem, s. 445–449; eadem, *Nota introduttiva*, [w:] Ch. Criscini, G. Zuccolin (red.), *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, Firenze 2011, s. XIII–XV.

regimen enixe – porusza kwestie związane z położeniem i *regimen infantis* – omawia sprawy związane z opieką i higieną dziecka od jego narodzin aż do siódmego roku życia. W całym dziele Savonaroli zauważa się liczne odniesienia do wcześniejszych autorów, takich jak m.in.: Arystoteles¹⁸, Hipokrates¹⁹, Dioskurydes²⁰, Galen²¹, Orybazjusz²², Razes²³, Mesue²⁴ czy Avicenna²⁵. Lektura traktatu nie należy obecnie do najłatwiejszych ze względu na język, w którym został napisany. Z pewnością w czasach Savonaroli dzieło cieszyło się popularnością, ponieważ w dostępny sposób przedstawiało kwestie medyczne zarezerwowane do tej pory tylko dla wąskiej grupy odbiorców. Warto jednak dodać, że pomimo tego, iż traktat miał pomóc akuszerkom w pracy, to autor do pewnego stopnia ogranicza ich działalność przez: 1) pozostawienie w tekście łacińskich fragmentów dzieł niektórych wyżej wymienionych autorów, 2) nieomawianie niektórych zabiegów i schorzeń, twierdząc, że ich wykonanie i leczenie leży w wyłącznej gestii medyków²⁶, 3) zaznaczenie, że pewne kwestie nie są dla kobiet i nie powinny być napisane w języku narodowym²⁷ oraz 4) przypomnienie im o konieczności konsultowania się z lekarzem²⁸. Zastanawia, jakie były motywy tego działania. Czy chciał zademonstrować wyższość lekarzy mężczyzn, którzy mieli wykształcenie akademickie, a zatem znali też łacinę, nad akuszerkami, praktykującymi medycynę ludową,

¹⁸ Por. L. Belloni (red.), op. cit., s. 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 30, 31, 36, 37, 40, 139, 195.

¹⁹ Por. ibidem, s. 8, 24, 50, 67, 68, 72, 81, 82, 85, 98, 103, 109, 133, 157, 194, 196.

²⁰ Por. ibidem, s. 70.

²¹ Por. ibidem, s. 8, 13, 22, 32, 35, 51, 66, 68, 71, 74, 91, 110, 131, 139, 141, 142, 194.

²² Por. ibidem, s. 70.

²³ Por. ibidem, s. 83, 84, 106, 141, 170, 171, 172, 177.

²⁴ Por. ibidem, s. 85, 89, 93, 94, 96, 102.

²⁵ Por. ibidem, s. 9, 15, 18, 20, 27, 43, 44, 47, 52, 59, 60, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 114, 115, 118, 121, 126, 128, 129, 132, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 165, 168, 171, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 192, 193.

²⁶ W przypadku nieprawidłowego ułożenia dziecka, kiedy należało użyć narzędzi – „ferri”, Savonarola zalecał, aby czynność tę wykonał lekarz, a nie akuszerka. Por. ibidem, s. 127: „E ziò fare non se potesse, se conviene adoperare i ferri: lasso tal cura a medici, che non è opera di donne”. Pisząc o pojawiających się w ustach dzieci wrzodach, użył tych słów: „których leczenie, chcę pozostawić lekarzom”. Ibidem, s. 174: „La cura di le quale voglio lassiare ai medici”. Również opisując kwestię kichania, wspomina o wrzodach, które uznał za trudne do wyleczenia, i zalecał zwrócić się z nimi do lekarza. Ibidem, s. 177: „Sole advenire che i fanzuoleti spesso stranutano: o per apostema che hanno nel cervello, e di ziò sia dimandato il medico, il perché è cura più difficile”.

²⁷ Ibidem, s. 99: „Perché tal suo remediare non è opera di femina né di vulgare”; s. 104: „Di le quale voglio lassiare al medico pratico, chè non è opera de vulgare”.

²⁸ Por. ibidem, s. 102, 130, 168, 178, 182, 183, 184, 187, 190, 192.

dla których wydziały medyczne były poza zasięgiem? Czy chciał ograniczyć wpływy kobiet w środowisku, pozostawiając niektóre kwestie jedynie w gestii lekarzy? Trudno obecnie ustalić, czym tak naprawdę się kierował. Z pewnością zależało mu na podniesieniu poziomu wiedzy ówczesnych akuszerok, jednak musiał wiedzieć, że zastosowane ograniczenia utrudniały im samodzielną praktykę, wymuszając częsty kontakt z lekarzem.

W dziele Savonaroli oprócz ścisłej wiedzy medycznej znajdują się również informacje dotyczące samych akuszerok, od których wymagał takich cech, jak: delikatność, zręczność oraz dobra kondycja zdrowotna. Akuszerkom w zaawansowanym wieku, które nie mogły zapanować nad drżeniem rąk, zalecał porzucić praktykę i zająć się nauczaniem²⁹. W *regimen infantis*, pisząc o pierwszej kąpeli dziecka, przestrzegał, że to właśnie te kobiety ze względu na brak zręczności mogły przyczynić się do śmierci niemowlęcia lub jego kalectwa³⁰.

W traktacie Savonaroli zwraca uwagę jego spostrzegawczość, intuicja i umiejętność łączenia faktów. Zauważył na przykład, że wiek kobiety i jej budowa fizyczna miały wpływ na przebieg ciąży oraz porodu. Wiedział, że ciąża w zbyt młodym wieku stanowi duże zagrożenie i zalecał rodzicom, aby nie wydawali córek za mąż, zanim te nie skończą 17–18 lat³¹. Ponadto zwrócił uwagę, że kobiety o szerokich biodrach łatwiej znoszą trud porodu niż te o wąskiej miednicy, przypominające budową mężczyzn³². Zaobserwował również, że łatwiej rodziły mieszkanki Bolonii i Padwy niż Ferrary³³.

Celem artykułu jest przedstawienie, w jaki sposób według Savonaroli należało opiekować się dzieckiem w pierwszych miesiącach jego życia. W niniejszej pracy opartej na *regimen infantis*, który jest ostatnim z trzech *regimina* wchodzących w skład *De regimine pregnantium*, zostanie omówiona m.in. kwestia związana z prawidłowym

²⁹ Ibidem, s. 140–141: „Or nota, frontosa, di quanta prudentia et agilitate di mane vole essere le obstettrice over comadre, e quanto è forte per manezare habelmente il fanzuollo: si che quando è vechia e che le mane gie trema, non val nulla per fare il mestiero, ma biem per insegnare”.

³⁰ Ibidem, s. 141: „Et imperò cativelli nui, che spesso se metemo ne le mane di tal comadre, che suono caxuone di la morte di nostri fiolli o dil suo male essere dil corpo et anco di l’anima”.

³¹ Por. Ibidem, s. 18–19.

³² Ibidem, s. 18: „Et imperò la natura à produto la femena larga di soto: il perchè quelle che suono strecte homenite, zioè cuome è l’huomo, parturiscono cum mazuor fatica e dolore: chè, done mie, l’omo vole essere largo di sopra e stretto di sotto, il contrario le done”.

³³ Ibidem: „Et imperò le Bologniexe e Paduane più fazilmente parturiscono che le Ferrarexe”.

przecięciem pępowiny, higieną, karmieniem czy ówczesnymi sposobami mającymi pomóc w trudnych miesiącach, w których u dziecka zaczynają pojawiać się pierwsze zęby.

Pierwsze chwile w życiu dziecka

W traktacie Savonarola zwraca uwagę na istotną kwestię, jaką było przecięcie pępowiny oraz dbałość o prawidłowe gojenie się pępka. Pierwszą z wymienionych czynności uważał za sztukę i zalecał, aby akuszerka wykonała ją precyzyjnie, ponieważ od tego zależało zdrowie dziecka. Według Savonaroli pępowina powinna zostać przecięta nożyczkami lub brzytwą na wysokości od czterech do sześciu palców³⁴ i zawiązana nicią, najlepiej wełnianą, ponieważ tylko ta według niego miała właściwości łagodzące ból³⁵. Zalecał akuszerkom, aby „zawsze miały ze sobą tego rodzaju nić”³⁶. Po odcięciu pępowiny w celu zmniejszenia bólu i przyniesienia ulgi dziecku radził przez cztery do ośmiu dni przykładac do rany lniane płótno namoczone w ciepłym oleju³⁷. Po kilku dniach, kiedy odpadła resztką pępowiny, zalecał posypywać pępek niewielką ilością mąki lub m.in. rozdrobnionym węglem, mirrą czy popiołem³⁸.

Savonarola, omawiając kwestię pierwszej kąpieli, nie podzielał powszechnej opinii kąpania dziecka natychmiast po porodzie³⁹. Uważał, że najpierw należało otulić je lekko nagrzanym materiałem i pozwolić mu odpocząć od jednej do trzech godzin⁴⁰, podczas których akuszer-

³⁴ Ibidem, s. 136: „Facta adonca tal ligatura, subito cum le forbexa overo raxuoro tagliar se debe tal maestro di sopra di lo lomblico per spatio de deta quatro in sei”.

³⁵ Ibidem, s. 135–136: „Da poi gie debe ligare quello come budello da le donne dicto il maestro apresso lo umblico cum uno filo ritorto e forte: e di lana è molto migliore che di filo di stopa o di lino o di bombaxo, il perché la lana è anodina, mitigativa di dolore e mole”.

³⁶ Ibidem, s. 136.

³⁷ Ibidem: „E da poi taiato, gie pona di sopra uno panno de lino bagnato ne l'olio caldo, a mitigatione dil dolore e per confortare il luoco: e cussi faza per fina che se parta tal budello da lo umblico, che serà fra quatro o octo zorni al più, continuando zioè questo ponere di questo panno caldo oleato: e questo anco gioverà molto a fare quello despicare più presto e mitigare il dolore di la ligatura, se alquanto gie serà”.

³⁸ Ibidem: „E spicata che serà tal cossa, pratica comuna è di ponere sopra lo umblico uno puoco di farina per fina alquanti zorni. Alquante ie pone il carbone pisto; ma meglio è la mirra, sangue di drago cum uno pocho di sarcocolla, o mirra cum altrettanto di comino; anco vale la cenere di le cape brusate”.

³⁹ Ibidem: „E facta tal incisione, pratica comuna è di ponere il fantino subito nel bagno”.

⁴⁰ Ibidem, s. 137: „Mi pare che più conveniente sia quello ponere drieto tal taglio in le peze over pani suavemente caldi, e quello lasciare repossare per certo spatio, più suavemente caldi, e quello lasciare repossare per certo spatio, più e meno secondo che

ka miała zadbać o to, aby się nie zaziębiło⁴¹. Do kąpieli nie radził używać, jak to zazwyczaj czyniono, zwykłej wody, lecz letniej, lekko posolonej z dodatkiem liści szalwii⁴². Powołując się na Avicennę, przekonywał o korzystnych właściwościach soli: „et festinandum est ad corpus ipsius saliendum cum salamoria tenuis salis, quatenus eius umblicus indurescat et ipsius cutis dura fiat”⁴³. Wenecjankom oraz kobietom, które miały dostęp do wody morskiej, Savonarola zalecał użyć właśnie jej do pierwszej i drugiej kąpieli dziecka⁴⁴. W traktacie wspomina także o stosowaniu przez niektórych w tym celu wina, lecz podobnie jak Galen czy Avicenna, nie uważał go za najlepszy środek do mycia⁴⁵.

Podczas kąpieli dziecka zalecał akuszerkom zachować ostrożność, podtrzymywać główkę i uważać, aby woda nie dostała się do uszu⁴⁶. Ponadto miały ocenić, czy dziecko jest prawidłowo zbudowane i zwrócić szczególną uwagę na głowę, ponieważ, jak zaznaczył, jej nieprawidłowa budowa i kształt wpływały na mózg⁴⁷. W przypadku nieprawidłowo uformowanej główki zalecał, aby akuszerki wprawnymi palcami starały się nadać jej okrągły kształt⁴⁸. Podczas wyko-

ha hauto mazuor o minor movimento e che cussi è più debilitato nel tal suo uscire dil ventre. E di questo diremo chel minor termene sia una hora, e il mazuor sia tre: sì che ha a stare fra una e tre inanti chel se bagni”.

⁴¹ Por. Ibidem: „E sempre sta biem attenta la obstettrice chel fanzuolo non pigli fredo”.

⁴² Ibidem: „Sì che pare assai manifestamente chel bagno facto di aqua salsa over salita, cum alquante foglie di salvia, è molto migliore e più laudevole cha quello che facto è di aqua simplicie, come se fa comunamente per tuto”.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 138: „Le donne venetiane e tutte quelle che hano comodità di l’acqua di mare, i fanzuoleti suoi in quella bagnar debano: e questo spetialmente fare nel suo primo bagno per fina al secundo bagno, che cussi bagnando non seguita nocumento veruno, ma giovamento assai”.

⁴⁵ Por. ibidem, s. 141: „Nui, per il bagno di l’acqua che sia migliore, habiamo Avicenna, Raxis, Galieno e tuti li auctori antichi, apresso la pratica comuna: il perchè il bagno dil vino è troppo caldo e troppo resolutivo e troppo alterativo, il quale per tanta sua altereza i fanzuoleti suportare non possono. Ma in contrario dicono alquanti che per lo bagno de vino negro, i membri lassati e fessi meglio se confortano, et anche meglio se remove la frigidità da l’aere ricevuta nel suo ussire dil ventre. Ma io tengo cum li auctori antichi, dicendo quello di aqua essere migliore; che quello del vino è troppo resolutivo, e cum suo forte vapore è caxuone di offendere notabelmente il capo suo, e quello rendere più passibile quanto da l’aere extrinseco; ancora non essere cussi giovevole al suo crescere, nè a la complexione sua”.

⁴⁶ Ibidem, s. 138–139: „Cuome la obstettrice puone il fanzuoleto nel bagno, quello debe sempre tenere cum le mane cum il capo levato, a zìò non hebi l’acqua intrare ne le orecchie”.

⁴⁷ Ibidem, s. 139: „Capo torto e mal composto non è senza danno dil cervello”.

⁴⁸ Ibidem: „Debbi fare prima il capo trare al ritondo più che puoi, da poi strenzere

nywania tej czynności miały zadbać również o ładny nos i uszy, tak aby były kształtne i nieodstające⁴⁹. Podczas kąpieli zalecał delikatnie przemywać oczy dziecka jedwabnym materiałem lub delikatną lnianą ściereczką. Powołując się na Avicennę, radził oczy przemywać olejem⁵⁰, nos wodą z olejem, a podniebienie miodem⁵¹. Sugerował również naciągać delikatnie kończyny dziecka, aby nadać ciału kształt. W przypadku nierównej długości nówek zalecał delikatnymi ruchami naciągać krótszą kończynę⁵².

Pisząc o częstotliwości kąpieli nowo narodzonego dziecka Savonarola zalecał wykonywać ją w pierwszym miesiącu życia dwa razy dziennie, zaznaczając jednak, że w źródłach brakuje precyzyjnych informacji na ten temat⁵³. Twierdził, że dzieci do piątego roku życia powinno się kąpać trzy razy w miesiącu, ponieważ wpływa to korzystnie na ich rozwój i zdrowie⁵⁴. Istotną kwestią było również prawidłowe owinięcie dziecka po kąpieli w celu uniknięcia deformacji ciała⁵⁵. Zalecał, powołując się na Avicennę, aby dziecko przebywało w zaciemnionej części domu, bez przeciągów, i aby nie było tam zimno: „in domo preterea temperati aeris, que non sit frigida, ad dormiendum ponatur; oportet autem ut domus umbre attimeat et tenebrositati aliquantule, que a superante radio non illuminetur”⁵⁶.

quello alquanto dai lati, zioè ne le tempie, sì che la parte posteriore rimanga larga e la parte dinanti traga a l'acuto”.

⁴⁹ Ibidem, s. 139–140: „E formato il capo, debe reformare il naso, quello largendo e stringendo come gie pare a darge buona figura e bella forma, che non sia troppo [largo, nè tropo aguzo, nè curto, nè lungo; ma quello tirare, se gie pare essere curto troppo,] sempre studiando a bella forma. Apresso, debbe le orecchie conzare, e quelle premere alquanto inverso il capo”.

⁵⁰ Por. ibidem, s. 140.

⁵¹ Ibidem: „Somegliante, mundare le nare cum aqua et oleo, e il palato cum melle”.

⁵² Ibidem: „Apresso, debe destendergie le braze e quelle anco incroxare: che per tal movimento cussi se reducono a la quantità sua naturale, zioè longeza, essendo quelle state avizinate nel ventre tanto tempo. E per somegliante, estendere le gambe equalmente e suavemente, e quelle anco pigare, sì che i calcagni ie toca le natiche, che tal movimenti giè come exercitio. [...] E se caxo fosse che una gamba fosse più longa di l'altra, quella curta tire e si se asforza di alungarla cum gram suavità e destreza”.

⁵³ Ibidem, s. 141: „E se dimanderai quanto tempo durare vuole questo bagnare, te rispondo che non è signato termine per li auctori; ma pratica comuna è mexe uno, doe fiata al zuorno”.

⁵⁴ Ibidem, s. 141–142: „Per fina ad anni cinque i fanzuoleti bagnare se voreveno almeno tre fiata al mexe, che molto gie gioverebbe a la sanità sua, anco al crescere suo e per lungo e per traverso”.

⁵⁵ Por. ibidem, s. 142–143.

⁵⁶ Ibidem, s. 143. Autor traktatu *Liber de sinthomatibus mulierum* również zaleca, aby chronić dziecko przez zbyt intensywnym światłem. Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, op. cit., cap. 124.

Karmienie – wybór mamki

Kwestia karmienia dzieci wzbudzała żywe zainteresowanie nie tylko ówczesnych lekarzy, lecz także kaznodziei i moralistów. Poruszał ten temat m.in. autor wspomnianego wcześniej *Liber de sinthomatibus mulierum*⁵⁷ – Aldobrandino ze Sieny († ok. 1287)⁵⁸ czy św. Bernardyn ze Sieny († 1444), który krytykował mieszkanki tego miasta za to, że z lenistwa lub innych błahych przyczyn najmowały obce kobiety do karmienia swoich dzieci⁵⁹. Savonarola, pisząc o motywach, którymi kierowały się postępujące w taki sposób matki, wymienia pragnienie zachowania jędrnych piersi oraz chęć spędzania długich godzin w oknach⁶⁰, co surowo krytykowali średniowieczni kaznodzieje⁶¹. Chcąc przekonać kobiety do karmienia swojego potomstwa, Savonarola oraz Bernardyn wspominają o więzi powstającej między matką a karmionym przez nią dzieckiem, której – jak obaj podkreślają – brakuje, jeśli jest ono karmione przez inną kobietę⁶².

Za najlepszy pokarm powszechnie uważano mleko matki, które – jak twierdzi Savonarola – przypomina to, czym dziecko było karmione w jej łonie⁶³. Warto dodać, że powołując się na innych autorów, lecz bez podania konkretnych imion, radzi, aby w pierwszym, a nawet drugim dniu życia karmić niemowlę mlekiem innej kobiety, ponieważ pokarm matki z powodu porodu i bólu jakiego doznała, nie jest dla niego odpowiedni⁶⁴.

⁵⁷ Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, op. cit., cap. 126–127.

⁵⁸ Por. Aldobrandino da Siena, *Ammaestramenti a conservare la sanità del corpo, e come la femmina si dee guardare quando è incinta e come governare il fanciullo sì tosto ch'è nato*, Bologna 1869, s. 23–26.

⁵⁹ Por. A. Delcorno (red.), *Bernardino da Siena, Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, vol. 1, Milano 1989, s. 607–609.

⁶⁰ Por. L. Belloni (red.), op. cit., s. 147: „Frontosa, molte ho cognosuto che non hanno voluto lactare per non guastare la belezza di suoi pecti e quelli per non mostrare a balconi, che cussi hanno da puoi quelli conservati belli e mostratoli a compagnoni”.

⁶¹ Por. Francesc Eiximenis, *Lestetica del eros*, [w:] G. Zanoletti (red.), *Francesc Eiximenis, Lestetica medievale dell'eros, della mensa, della città*, Milano 1986, s. 73, 84; Bernardino da Siena, *Predica XXX*, [w:] A. Delcorno (red.), op. cit., s. 883.

⁶² Por. L. Belloni (red.), op. cit., s. 147: „E quanto più ami il fiolo che lactato hai cha quello che non hai lactato, e per somegliante quanto serai di quello più degnamente amata”. Bernardino da Siena, *Predica XLIV*, [w:] A. Delcorno (red.), *Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, vol. 2, Milano 1989, s. 1329.

⁶³ Por. L. Belloni (red.), op. cit., s. 145: „Prima dirò chel migliore lacte e al fanzuolo più utile e di sua sanità conservativo è quello di la madre, quando è buono e non viciato: il perchè è somegliante a quello nutrimento dil quale è stato nutrito nel ventre”.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 149: „Voleno li auctori chel primo zuorno le madre non debano lactare il fanzuolo – il perchè quello lacte se ritrova essere molto alterato per caxo dil parto, per i dolori e movimenti ricevuti - e che meglio [è, lactato sia da una altra: e forsi aspectare dui zorni, potendo, seria meglio]”.

W przypadku gdy z powodów zdrowotnych matka nie mogła karmić swojego dziecka, należało poszukać odpowiedniej kobiety, która przejęłaby ten obowiązek. Autorzy radzili wybierać ostrożnie, ponieważ powszechnie wierzono, że z pokarmem dziecko przejmuje zarówno dobre, jak i złe cechy karmiącej go kobiety⁶⁵. Należało zatem wziąć pod uwagę kilka czynników, takich jak: wiek mamki, jej stan zdrowia, budowę fizyczną, charakter, opinię, jaką cieszyła się wśród lokalnej społeczności, jak również jej sytuację ekonomiczną.

W kwestii wieku Savonarola zalecał wybierać kobiety między 32. a 35. rokiem życia, ponieważ, jak twierdził, mają wówczas najlepszy pokarm. Odradzał zatrudniać te, które ukończyły 40 lat, jak również kobiety zbyt młode, których pokarm uważał za mało odżywczy⁶⁶. Ponadto kobieta miała być dobrze zbudowana, ale nie gruba⁶⁷, o jędrnych, ani zbyt małych, ani zbyt dużych piersiach⁶⁸. Od jej porodu powinno minąć od czterech do ośmiu tygodni⁶⁹ i najlepiej, jeśli urodziła syna⁷⁰. Dużo uwagi Savonarola poświęcał kwestiom związanym z dietą kobiety karmiącej, ponieważ od tego zależało zdrowie i prawidłowy rozwój dziecka⁷¹. Radził unikać niektórych składników, takich jak por czy cebula, które – jak zauważył – wywołują u dziecka m.in. wysypkę, niestrawność oraz gorączkę⁷². Warto dodać, że w traktacie kilkakrotnie zaleca kobietom wyeliminowanie z jadłospisu obu wymienionych warzyw⁷³.

⁶⁵ Por. A. Delcorno (red.), op. cit., vol. 2, s. 609.

⁶⁶ Ibidem, s. 145–146: „Vole essere zovene, de anni 32 over 34 e 35 al più: che in questa età la dona è più forte e de migliore età e più compita che essere possa: il perchè il lacte de la zoveneta non è cussi buono nè perfecto, non essendo ancora quella pervenuta al compimento di la perfectione di sua età”.

⁶⁷ Ibidem, s. 146: „Che la sia muscolosa, di buona abitudine, mediana fra grassa e magra, non di multa grassa: che è segno di gram bontà dil suo nutrimento”.

⁶⁸ Ibidem: „Vole havere le mamelle grande mesuratamente e non disconze grande, e stagne, zioè non flagante, che è segno di sangue aquoso”.

⁶⁹ Ibidem, s. 146–147: „Non sia molto anticha di lacte, ma frescha, zioè che sia mexe uno e mezo o dui lontana dal parto”.

⁷⁰ Ibidem, s. 147: „Che heba parturito maschio: il perchè è segno dil sangue suo mestruo più puro, più caldo e migliore, che se parturito havesse femena”.

⁷¹ Ibidem: „Che uxi i cibi buoni per fare buon lacte e non colerico, non salso, non adusto, azò che non sopravenga il latume pustale e altri mali al fanzuoleto”.

⁷² Ibidem, s. 149: „Dove ti so dire che l'uxo di pori, ayi, cipole e somegliante, di quale ne se' giota, è caxuone di molte enfermitade dil fanzuoleto: che cussi ti fa poi padire quelli amaramente cum molte male nocte e zorni, chè per quello ie sopravene pustule, latume, fluxo, vomito e spesso la febre”.

⁷³ Ibidem, s. 152: „E non se confide, dicendo che biem padiscono quelli tali cibi come porri, cevolle etc., e che di quelli suono uxate a manzare: il perchè, come dice Avicena, quelli se converteno in cativo lacte, il quale da puo' è caxuone di molte infermità”; s. 152: „Ma pur tanto diremo de quelli, che i cibi tale de le nutrice non voleno essere acuti come cipole, aio, porro, scalogna, senavra e somegliante”; oraz s. 167.

Oprócz wspomnianych cech fizycznych zatrudniona do karmienia kobieta powinna mieć: dobry charakter⁷⁴, cieszyć się dobrą opinią i nie być zbyt uboga⁷⁵. Ubóstwo, według niego, uniemożliwiało prawidłowe odżywianie i wpływało niekorzystnie na jakość pokarmu, który mógł być przyczyną gorączki lub innych chorób, które doprowadzały do śmierci dzieci⁷⁶.

Lekarz, pisząc o pokarmie, zalecał zwrócić uwagę, aby nie był zbyt wodnisty i tłusty⁷⁷. Dobrej jakości pokarm miał mieć odpowiednią konsystencję, a w celu jej sprawdzenia należało upuścić jego kroplę na paznokcie i obserwować, w jaki sposób z niego spływa⁷⁸. Warto dodać, że o tym sposobie pisał już wcześniej autor *Liber de sinthomatibus mulierum*⁷⁹. Ponadto mleko nie powinno być zielone czy czerwone, lecz białe, i mieć przyjemny zapach oraz słodki smak⁸⁰. Savonarola zalecał karmić dziecko piersią przez rok lub do czasu, kiedy pojawią się u niego pierwsze zęby⁸¹. Powołując się na Avicennę, podaje, że chłopców, ponieważ żyją dłużej, powinno się karmić przez 2 lata, natomiast dziewczynki do 20 miesięcy⁸². Dodaje jednak, że brakuje

⁷⁴ Ibidem, s. 146: „Che sia di buoni e laudevoli costumi; che non sia colerica, zioè che presto se coruze, che cussi non heba a vitare il sangue; anco non sia molto melenconica e capitosà; che per tal sua fatuità corezandose, se propona, o per il pianzere dil fanzuoleto o d'altra caxuone, di a quello non dare il lacte, non essendoie madre, nè quello blandire, nè quello sollicitare”.

⁷⁵ Ibidem, s. 152: „Quando dà il fiolo a balia, che non sia troppo povereta; ma, come dicto è, guarda che la sia de buoni costumi e che ebba il muodo de vivere, il perchè vole essere de buoni cibi nutrita, i quale hebano a generare buon sangue per il san essere dil fanzuoleto e suo longo vivere”.

⁷⁶ Ibidem, s. 151–152: „Purtroppo spesso entraviene che le nutrice over balie sono poverete, e manzano e beveno di quello che puono, e cussi dampnifica il cibo a fanzuoleti, e di quello da poi se genera febre e altre malatie in quelli, che cussi i perducono spesso a la morte”.

⁷⁷ Ibidem, s. 148: „Lacte buono vole in sua substantia essere mezano fra il grosso e subtile, viscoso e fluido”.

⁷⁸ Ibidem: „E questo se cognosce mungendo il lacte sopra l'ungia: che se cussi pigendo il deto, quello subito discorerà zuò di l'ungia, cussi serà troppo subtile e aquoso; ma se cussi pigendo il deto, rimarà pure globato, non discurrendo, serà troppo grosso e spesso”.

⁷⁹ Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, op. cit. cap. 128.

⁸⁰ L. Belloni (red.), op. cit., s. 149: „Per rispetto di la qualità, vole essere bianco, non citrino, non verde, non rosso, nè tirare al fusco, di buon odore, non agro, non pontico, non amaro, non salso, ma dolce”.

⁸¹ Ibidem: „Dicto che cussi habiamo del primo cibo dil quale i fanzuoleti nutrire se debeno per fina ad uno anno, se fare se può senza dargie altro cibo, almeno per fina che gietato hanno i denti”.

⁸² Ibidem, s. 154: „E se dimanderai quanto tempo lactare debe il fanzuolo, dico chel tempo naturale è, come dice Avicena, anni dui, spetialiter nei maschi – il perchè la latitudine di la vita di quelli è più longa che in le femine – e le fanzuole hanno a lactare per fina a mexi dexedoto in vinti”.

zgodności wśród lekarzy w tej kwestii i jedni skracają czas karmienia, podczas gdy inni go wydłużają⁸³. Kobietom, które natomiast chciały zrezygnować z naturalnego karmienia, zalecał posmarować piersi czymś gorzkim, jak na przykład aloesem⁸⁴.

Savonarola zachęcał kobiety do jak najdłuższego karmienia piersią, ponieważ, jak podkreślał, wydłużają w ten sposób czas do kolejnego poczęcia⁸⁵. W tym miejscu włoski medyk zaskakuje, ponieważ przeciwstawia się ogólnie przyjętym oczekiwaniom, według których kobieta miała jak najczęściej wydawać na świat potomstwo. Warto dodać, że przestrzegał je przed licznymi ciążami, wskazując, że wyniszczają ciało i niejednokrotnie doprowadzają do przedwczesnej śmierci⁸⁶.

Wyrzynanie się zębów i bezsenność

Dziecku, któremu pomiędzy ósmym a dziewiątym miesiącem życia zaczynały wyrzynać się zęby, Savonarola radził zacząć podawać inny, bardziej odżywczy od mleka⁸⁷ pokarm, jak na przykład namoczony w rozwodnionym winie chleb, zupę mleczną z chlebem czy dobrze ugotowany ryż⁸⁸. Aby ulżyć dziecku w bolesnym procesie wyrzynania się zębów, zalecał smarować mu dziąsła „mózgiem zająca lub maśłem lub tłuszczem z kury, dwa razy dziennie, rano i wieczorem”⁸⁹. Pomocna w tych przypadkach była również woda z dobrze ugotowanym jęczmieniem, którym należało nacierać dziąsła⁹⁰. W przypadku dzieci, u których zęby wyrzynały się z trudnością, zalecał naciskać i delikatnie pocierać dziąsła i podniebienie oraz natłuszczać je wspo-

⁸³ Por. *Ibidem*, s. 154–155.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 155: „E nel deslatare insegna Avicena ponere sopra il cavedello di la mira, ma pratica comuna è metere aloe o triacha”.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 147: „Che cussi non lactendo, tu te engravidi più presto assai”.

⁸⁶ *Ibidem*: „Stendo la mazuor parte di l’anno cum l’apetito corrupto, dolore de stomaco, di schina e somegliante male; multiplichi i parti, et ogni parto ti dà una gram bastonata a la vita tua, quella sminuendo, e spesso ti conduce a porto cativo, che sempre ne resenti in tua vita, sì che spesso quella finisce inanti hora”.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 156: „Ma come incomenzano metere i denti, che suono di otto o nove mexi, e più o meno – che ziò dico il perchè alquanti tardano, [alquanti iecteno] più presto – cussi se gie vole dare di altro cibo che daga più solido nutrimento che il lacte”.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 157: „Ancuora il pane moiato nel vino aquato, ancuora la panata cum il lacte, item il rizo cum lacte biem cocto”.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 158: „Per mitigare il dolore de le gingive e per facilitar lo ussire di denti suoi, cum il cervello di lepore o burito o grasso di gallina, due fiate al zuorno, la matina e la sera”.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 159: „Gie giova molto l’aqua d’orzo molto cocta come inspissita, e cum quella le giengere fricare”.

mnianym wyżej mózgiem zająca, masłem lub dobrą oliwą z oliwek. Czynność należało powtarzać dwa razy dziennie⁹¹. Dziecku, które miało już wszystkie zęby, radził podać do gryzienia nie za suchy korzeń lukrecji⁹², a jeśli zaczynało mówić, pocierać mu zęby solą z odrobiną miodu⁹³.

W przypadku problemów ze spaniem u dziecka Savonarola radził w pierwszej kolejności zacząć od poprawienia jakości spożywanego przez nie pokarmu, w którym dopatrywał się przyczyny braku snu⁹⁴. Jeśli natomiast nie stwierdzono nieprawidłowości w pokarmie, sugerował smarować skronie dziecka olejem z fiołków z dodatkiem maku i lulka⁹⁵ lub dodawać do pokarmu mak i wodę fiołkową⁹⁶. W przypadku bezsenności u starszego dziecka radził dodać do jego posiłku wyżej wymienione składniki lub syrop z maku⁹⁷.

Ciemieniucha

Savonarola uważał, że pojawiająca się na główce dziecka ciemieniucha jest efektem nieprawidłowej diety kobiety karmiącej, która nie wyeliminowała z jadłospisu nie tylko wspomnianej wcześniej cebuli i pora, ale także m.in. czosnku, szalotki, słonych serów, mocnego wina etc.⁹⁸ Pierwszym krokiem, który należało uczynić, była zmiana diety matki lub mamki, która miała składać się z zimnych i płynnych pokarmów, takich jak np. woda jęczmienna. Następnie należało pocierać miejsca dotknięte ciemieniuchą, prowokując złuszczenie skóry, natłuszczać je, a nawet przystawiać pijawki⁹⁹. Wymieniając różne metody leczenia ciemieniuchy, Savonarola przypomina sposób włoskiego lekarza Wilhelma z Salaceto († 1277), który zalecał umyć główkę dziecka wywarem z rumianku, róż i kozieradki, a następnie na-

⁹¹ Ibidem, s. 173: „Adviene che i fantini spesso cum difficultà meteno i denti suoi. Se vole aluora cum le dete strenzere le gingive, e suavemente fricare, e cussi il pallato; e quelle tenere uncte cum cervello di lepore, che è apropiato a ziò, o cum smalzo over butiro o cum olio d’oliva buono; e questo far doe fiato al zuorno”.

⁹² Ibidem, s. 159: „E come haverà metuto tutti i denti, cussi se gie vole fare masticare de la radice de la requilitia, che non sia troppo secha”.

⁹³ Ibidem: „E come comenzarano a parlare, cussi se ie vole fricare i denti cum il sale e cum uno pocho di melle”.

⁹⁴ Ibidem, s. 175: „E non aparendo altra caxuone, cussi è d’acusare la coruptione dil lacte suo, che sia troppo per sua acuità di la virtù stimolativo: sì che prima pur è da corezere il lacte di la nutrice, e da poi passare a remedii”.

⁹⁵ Ibidem, s. 175.

⁹⁶ Por. Ibidem.

⁹⁷ Por. Ibidem.

⁹⁸ Por. Ibidem, s. 167.

⁹⁹ Por. Ibidem, s. 169–170.

trzeć ją ciepłym olejkim z rumianku¹⁰⁰. Przytacza również recepturę Razesa, według której w pierwszej kolejności należało zmienić dietę kobiety karmiącej, następnie ogolić główkę dziecka, nie za pomocą brzytwy tylko środka depilacyjnego, i natłuścić ją pomadą, w skład której wchodził m.in. olejek z róż, wosk i popiół z winorośli¹⁰¹.

Zaczerwienione oczy, ból uszu

W przypadku zaczerwienionych, zaropiałych oczu, opuchniętych powiek, zaczerwienionej twarzy i gorączki Savonarola zalecał przykładać mokre okłady, wykonane m.in. z szafranu, mirry i sproszkowanych róż¹⁰². Jeśli natomiast wymienionym symptomom nie towarzyszyły dwa ostatnie, wówczas radził wykonać okłady z wina, do którego dodano szafran, mirrę, aloes i sproszkowane róże¹⁰³.

W przypadku wypływającej z uszu dziecka wydzieliny autor traktatu zalecał wziąć wełnę, zanurzyć ją w winie, do którego dodano miód i szafran, a następnie potrzymać chwilę nad ogniem, aby była ciepła, i włożyć dziecku do ucha. Czynność należało powtarzać dwa razy dziennie – rano i wieczorem, a przed każdorazową aplikacją medykamentu dobrze przemyć uszy¹⁰⁴. Jeśli ból był spowodowany wilgocią lub przewianiem, wówczas Savonarola radził zakropić dziecku ciepły olej z gorzkich migdałów, w którym wcześniej gotowano niewielką ilość oregano i mirry¹⁰⁵. Środek ten, jak sam zaznaczył, był bardzo silny, i zanim się go użyło, należało spróbować łżejszego remedium, w skład którego wchodził „tylko olej z odrobiną szafranu”¹⁰⁶. Jeśli

¹⁰⁰ Ibidem, s. 171: „È pur vero che maestro Guielmo da Salaceto dice havere piusor curati, facte le previsiono dicte dil rezimento etc., cum l’olio di camomilla caldo ha uncto il capo dil fantino, il quale prima è stato lavato cum l’aqua di decoctione di camomilla, roxe e samente di fen greco”.

¹⁰¹ Ibidem, s. 172: „Dice che prima correzer se vole il nutrimento di la nutrice, da poi redere il capo dil fanzuoleto cum il psilotro non cum raxuro, da poi sopraonere questo unguento: Recipe ceruse, litargiri ana dr. 2, lixivii de cineribus vitis dr. 3, olei roxati dr. 1, cere un. 1, liquefiat cera cum oleo roxato, et terantur medicine dum duobus vitellis ovorum assatis, deinde inunge caput pueri”.

¹⁰² Por. Ibidem, s. 176.

¹⁰³ Por. Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem: „Uscisse alquante fiata de le orecchie di fanzuoleti alcuna humidità grande dil cervello. Aluora tuo’ uno puoco di lana, e fa come una tasta, e quella involtata in melle mescolato cum uno poco di vino cum uno poco di safrano, e alquanto la mostra al fuoco, da poi ponilla ne la aurechia. E questo farai due volte il zuorno, mane et sero; ma sempre come vorai ponere questa tasta, prima mondifica biem la orecchia”.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 176–177: „Adviene ancuora in quelle dolore per humidità e ventosità. Tuoi uno poco di origano e uno poco di mirra, e fali bulire in l’olio di mandorle amare, e tepido gieta di quello due gute”.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 177.

wokół uszu pojawiały się owrzodzenia, zalecał przemywać je wodą z miodem, a następnie posmarować miodem, do którego dodano np. sproszkowany mirt¹⁰⁷.

Traktat Savonaroli jest jednym z ważniejszych źródeł ukazującym stan ówczesnej wiedzy na temat opieki nad dzieckiem. Niektóre informacje dotyczące na przykład ochrony oczu niemowlęcia przed ostrym światłem, wyboru mamki czy jakości mleka można znaleźć również w powstałym wcześniej *Liber de sinthomatibus mulierum*. Pomimo że oba traktaty cieszyły się dużym zainteresowaniem, to miały jednak zdecydowanie innych odbiorców. *Liber de sinthomatibus mulierum* był skierowany do środowiska medycznego, podczas gdy adresatkami dzieła Savonaroli były praktykujące w Ferrarze i okolicach akuszerki. Różnorodność zapisanych remediów na najczęstsze problemy zdrowotne dzieci świadczy o dużej wiedzy Savonaroli w zakresie pediatrii oraz pokazuje, z jakimi problemami zwracały się do akuszerki ówczesne matki. Pomimo że Savonarola celowo nie omawia sposobów leczenia wszystkich chorób, to mimo wszystko traktat ten był bez wątpienia cennym źródłem informacji.

Bibliografia

- Agnolo Pandolfini, *Del governo della famiglia*, Firenze 1847.
- Aldobrandino da Siena, *Ammaestramenti a conservare la sanità del corpo, e come la femmina si dee guardare quando è incinta e come governare il fanciullo sì tosto ch' è nato*, Bologna 1869.
- Belloni L. (red.), *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, Milano 1952.
- Bernardino da Siena, *Predica XLIV*, [w:] A. Delcorno (red.), *Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, vol. 2, Milano 1989.
- Crisciani Ch., *Michele Savonarola, medico: tra Università e corte, tra latino e volgare*, [w:] N. Bray, L. Sturlese (red.), *Filosofia in volgare nel medioevo*, Louvain-La-Nueve 2003.
- Crisciani Ch., *Nota introduttiva*, [w:] Ch. Criscini, G. Zuccolin (red.), *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, Firenze 2011.
- Delcorno A. (red.), *Bernardino da Siena, Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, vol. 1, Milano 1989.
- Forleo R., Forleo P., *Fondamenti di Storia della Ostetrica e Ginecologia*, Roma 2009.

¹⁰⁷ Por. Ibidem.

- Giallongo A., *Il bambino medievale. Educazione ed infanzia nel Medioevo*, Bari 1990.
- Green M.H., *Making Women's Medicine Masculine. The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford 2008.
- Liber de sinthomatibus mulierum*, [w:] M.H. Green (red.), *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, Firenze 2009.
- Pardi G. (red.), *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, *Rerum italicarum scriptores ser. 2, vol. 24, parte 7*, Bologna 1933.
- Segre A. (red.), *Girolamo Priuli, I diarii*, vol. 1, Città di Castello 1921.
- Simonetti R., *Savonarola Michele*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018.
- Vecchio S., *La buona moglie*, [w:] Ch. Klapisch-Zuber (red.), *Storia delle donne in Occidente. Il Medioevo*, Roma-Bari 2005.
- Zanoletti G. (red.), *Francesco Eiximenis, L'estetica medievale dell'eros, della mensa, della città*, Jaca Book, Milano 1986.